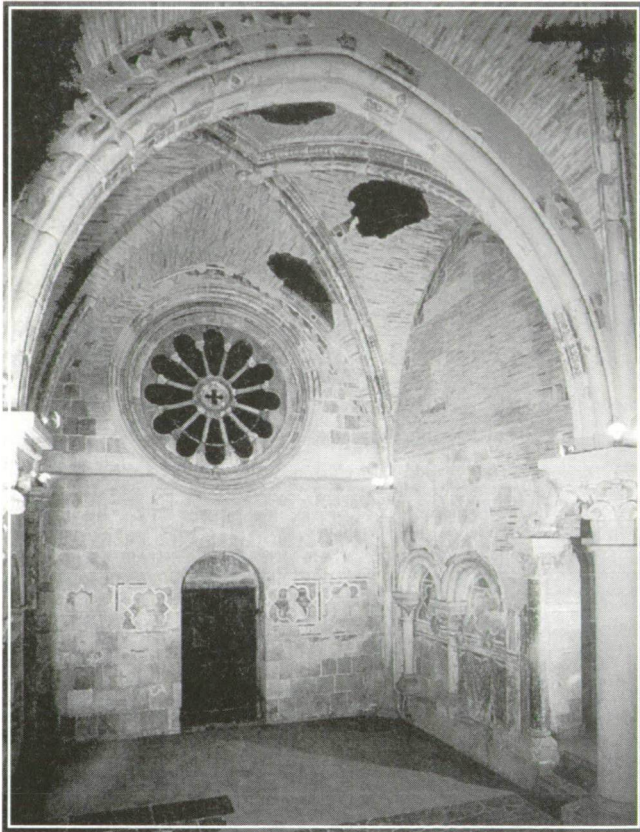

SZEGFŰ LÁSZLÓ

*Gondolatok a Kárpát-medence
IX–XI. századi kereszténységéről*

☒ *A magyar kereszténység meghatározó állomása: Esztergom. Képünkön a Kárpát-medencei román stílus egyik legjelesebb emléke, a királyi vár palotakápolnája látható*

NANNONIÁBAN a korábban virágzó hitéletnek az avar hódítás véget vetett. A két érseki székhely feldúlása (Sirmium elfoglalása 582-ben és Lauriacum elpusztítása 737-ben) után a hierarchikus szervezeti rendszer teljesen felbomlott. Sőt a bolgárok Duna-menti honfoglalását (681) követően a kereszténység az egész klasszikus Illyricumban veszni látszott.¹

Tetézte e baljós állapotot, hogy Róma és Bizánc ellentéte a VIII. század közepére erősen kiéleződött. A szentek képeinek tisztelete körül kibontakozó vallási és politikai csatározásban a császárság támogatta, a pápaság pedig mélyen elítélte a képrombolók álláspontját. A pápa döntésére válaszul a baszileiosz 732-ben elkobozta a Szentszék szicíliai és dél-itáliai birtokait, Szicíliát, Kalábriát és az illír prefektúrát, amely eddig joghatóságát illetően Rómához tartozott, a konstantinápolyi pátriárka alá rendelte.²

A válságot tovább mélyítette, hogy Aistulf longobard király, miután elfoglalta a Ravennai Exarchatust, Róma ellen vonult, a pápa pedig – mint már korábban is – a frankoktól kért segítséget. A bizánci császár által 754-ben Hiereiába összehívott ikonoklaszta zsinat határozatai és azok drasztikus végrehajtása³ a nyugati területeken óriási ellenérzést váltott ki. Amikor tehát Pippin legyőzte Aistulfot, visszautasította a bizánci igényeket, és – a pápával kötött korábbi megállapodásának értelmében – az elfoglalt városokat nagy adománylevélben a Szentszéknek engedte át, megteremtve ezzel az egyházi állam alapjait; megbíztja, Fulrad apát, pedig a meghódított városok kulcsait Szent Péter

¹ Gyárfás: i. m. 17–18.

² Gálos: i. m. 140–146.; Török: i. m. 208.

³ Foss–Magdalino: i. m. 83.

sírfára helyezve „örök időkre” a római egyház birtokába adta azokat.⁴ Ez az együttműködés úgy is deklarálódott, hogy a pápa a frank királyt kitüntette a Róma patríciusa méltósággal, amelyet a megelőző másfél évszázadban éppen a ravennai exarcha viselt.⁵

Ez a megoldás erősen sértette Bizáncot, nem véletlen tehát, hogy – jóllehet a pápaság minden alkalmat igyekezett megragadni (pl. II. nikaiai egyetemes zsinaton is 787-ben) státusának helyreállítására – az elkövetkező évszázadban Illyricum ügyére nem sikerült megnyugtató megoldást találnia. Nem, már csak azért sem, mert az időközben új erőre kapott császárság korábban elvesztett területeinek visszafoglalására vagy a katonailag már fel nem számolható szomszédok (pl. a bolgárok) megnyerésére törekedett, s ehhez a leghatásosabb ideológiának a christianisatiót illetve a rechristianisatiót tekintette.⁶

Amikor 843-ban a Theodora császárné által összehívott zsinaton végleg felszámolták a képrombolást, ellentétben a várakozásokkal, ekkor sem oldották meg az illír kérdést. Ez újabb viszályok forrásává vált. A pápaság és Bizánc között dúló hatalmi harcban az apostoli alapítású római püspökségnek az egyház univerzalizmusát kifejező volta, doktrinális kérdésekben való tévedhetetlenségének tétele és a pentarchia elvével megtámogatott primátusa is megingott.⁷

Bizáncban a merevségével sok problémát okozó Ignatiosz pátriárkát letették, és helyébe a nagy műveltségű testőrparancsnokot, Photioszt „per saltum” emelték, ami belső összetűzésekhez vezetett. Az új pátriárka pozíciójának pápai megerősítését kérte. Az ügy kivizsgálására I. Miklós legátusokat küldött, ugyanakkor jelezte jogigényét az egykori pápai felügyeletű területekre, elsősorban a thesszaloniki püspökségre, amely a pápa nevében helynöki feladatokat is ellátott „a régi és az új Epirusban meg Illyricumban, Macedoniában, Thessaliában, Achaiában,

⁴ Szántó: i. m. 1:280., 296.; 3:288–289.

⁵ Gálos: i. m. 166–170.

⁶ Magyar: i. m. 841, 840.

⁷ Magyar: i. m. 840.

Dacia Ripensisben és Dacia Mediterraneában, Moesiában, Dardaniában és Prævalisban.”⁸

A Hagia Sopihiában megtartott zsinaton (861) a pápai legátusok elismerték Photiosz pátriárkaságát, de nem tudták elérni, hogy a vitatott területeket Róma patriarchátusa alá helyezték vissza. Erre a pápa, felülbírálván legátusai döntését, 863-ban a lateráni zsinaton letette Photioszt, visszahelyezte Ignatioszt, és kinyilvánította beleszólási jogát a bizánci patriarchátusi szék betöltésének kérdésébe, amire persze a válasz csak a teljes elutasítás lehetett.⁹

Bizánc pozíciói tovább erősödtek, ugyanis az északi morva fejedelemségben a 830-as évek óta térítgető frank papok¹⁰ erőszakos politikai befolyását megeléglő Rasztiszláv, a déli Moravia urával, Szvatoplukkal egyetértésben¹¹ – miután Rómából hiába kérte az önálló morva egyház létrehozását –, 862-ben követeket küldött III. Michael császárhoz és térítőket kért tőle. Konstantin és Metód – akiket a baszileiosz és Photiosz pátriárka e feladatra kijelölt – 863-ban érkeztek meg Moráviába, s óriási lendülettel fogtak a szláv írásbeliség megteremtéséhez, a Biblia és a liturgikus könyvek fordításához és az egyházszervező tevékenységhez.

Ugyancsak jelentős sikereket ért el Bizánc Bulgáriában. Igaz, Borisz kán a frankokkal kiegyezett, s ennek eredményeképpen német papok kezdték meg térítő munkájukat birodalmában, amit a pápaság az Illyricum visszaszerzését célzó saját balkáni térnyeréseként üdvözölt (a pápa a szlávok szándékait meg nem értve gratulált Német Lajosnak a bolgár térítéshez). Ám Bizánc katonai sikerei mégis arra készítették Boriszt, hogy 865-ben bizánci rítus szerint vegye fel a keresztiséget, szertefoszlata a római reményeket, s azt is bizonyítva, hogy a frank egyház nem képes a pápaság érdekeinek biztosítására e távoli területen. Ugyanakkor Photiosz a sikerek bővületében a bolgár kánnak a

⁸ FCD 1:182.

⁹ Szántó: i. m. 1:300–302.

¹⁰ MEH 200.

¹¹ Pannoniai legendák 90.

keresztény hitéletet célzó kérdéseire dogmatikai és didaktikai kioktatással felelt, a fő problémát pedig, az autonóm bolgár egyház felállításának ügyét hallgatással mellőzte.¹²

Borisz, akit ez a válasz nem győzött meg, problémáival ismét a pápához fordult. A pápa levelében – a *Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum*ban – rendkívül körültekintően reagált a felmerült kérdésekre, felsorolta azokat a püspökségeket, amelyekre a pentarchia elve vonatkozik, persze el nem mulasztva annak említését, hogy közülük Bizánc nem apostoli alapítású, mert az I. nikaiai zsinat még nem tesz említést róla, hatalmát és rangját tehát csak a császároknak köszönheti. Ugyanakkor elmarasztalta a bizánci liturgiát is, egyedül a latin rítust nyilvánítva üdvöztetőnek.¹³ E dokumentumot Formosus portói püspök, pápai legátus és kísérete vitte Boriszhoz, ezzel a pápai *jurisdictio* helyreállítását is deklarálva. A kán erre elküldte országából a bizánci papságot, de visszaküldte a Hermannrich vezette frank missziót is. A siker tehát látszólag teljes volt, ám a legfontosabb bolgár igényre, az autonóm egyház kiépítésére a pápa sem adott egyértelmű választ. Sőt amikor a kán azt javasolta kompromisszumként, hogy magát Formosust tegyék meg bolgár pátriárkának, Róma ezt mereven elutasította.¹⁴

Photiosz a pápai törekvésre ellenlépésként körlevelet intézett a keleti pátriárkákhöz, amelyben a nyugati egyház újításait támadja a böjt, a papi nőtlenség és a presbiteri bérmálás terén, az apostoli hitvallás megváltoztatását pedig a „*Filioque*” közbeiktatásával egyenesen eretnekségnek mondja. A 867-ben egybehívott konstantinápolyi zsinat ezért I. Miklós letételét javasolta, és eretnökké nyilvánítva őt az egyházból kiközösítette.¹⁵

Éppen ez idő tájt a pápa a frank papság vádaskodására – akikkel mellesleg neki is meggyült korábban a baja kánonjogi kérdésekben¹⁶ –

¹² Magyar: i. m. 851–852.

¹³ Török: i. m. 168.; Szántó: i. m. 1:288.

¹⁴ Magyar: i. m. 856.

¹⁵ Szántó: i. m. 1:302.

¹⁶ Szántó: i. m. 1:288.; Török: i. m. 169.

Rómába idézte Konstantint és Metódot.¹⁷ Útban a Szentszékhez egy velencei hitvitán a triglosszita nézetek ellenében a testvérek megvédik a népnyelvi liturgiát.¹⁸ De I. Miklós már nem érte meg, hogy találkozzék velük, 867. november 13-án elhunyt.

A pápautód, II. Hadrián, ünnepélyesen fogadta őket, minden nyelvi és liturgikus kérdésben osztotta nézeteiket, és támogatásáról biztosította törekvéseiket. A szláv elismert liturgikus nyelvvé nyilvánítása bizonyosságául négy római bazilikában is elvégeztette szláv nyelven a liturgiát. Konstantin és Metód, bár Photiosz barátai voltak, nem vállaltak közösséget vele, hanem mindenben alávették magukat a pápaság akaratának. Bizonyos, hogy ez a lépés nem az aktuális bizánci változások ismeretéből fakadt, ugyanis a testvérek magukkal vitték ajándékkul Kelemen római pápa és vértanú földi maradványait, ezzel mintegy elismerték Róma primátusát is.¹⁹

Szent Kelemen – aki Origenész szerint Péter apostol tanítványa volt²⁰ – a harmadik pápa: népszerűsége miatt hamis vádak alapján kényszermunkára ítélték, és Kherszonba, a Fekete-tenger partjára száműzték egy márványbányába. Számkivetése helyén is lelkesen térítve 75 egyházat alapított, ezért nyakába horgonyt akasztva a tenger egy mély pontján a vízbe veszejtették hóhérai. Tanítványai égi kinyilatkoztatást kaptak, hogy a szent mártír földi maradványait onnan el ne vigyék.²¹ E tiltás mutatja, hogy legendája keletkezésének idejére – a IV. századra – már általánossá vált a szentek tisztelete, és jelentősen megnövekedett az ereklyék iránti kereslet.²² Kazáriában 860 körül követségben járva Konstantin – aki ekkor magyarokkal is találkozott²³ – fellelte a szent pápa földi maradványait, s magával hozva végül, 867-ben Rómába vitte: ott a nevére szentelt templomban helyezték el.²⁴

¹⁷ Pannoniai legendák 91.

¹⁸ Pannoniai legendák 66–72.

¹⁹ Pannoniai legendák 72–73.

²⁰ Migne: i. m. 12:86.

²¹ Vanyó: i. m. 1984. 21–25.

²² Brown: i. m. 1993.

²³ Pannoniai legendák 33–34.

²⁴ Pannoniai legendák 32–33, 76–78.

Az új bizánci császár, I. Baszileiosz, száműzte Photioszt, visszahe-lyezte a pátriárkai székbe Ignatioszt, felvette a kapcsolatot Rómával, és kérte, hogy a *communio* érdekében hirdessenek új egyetemes zsinatot.²⁵ A Hagia Sophiában ült össze 869 októberében a zsinat, amelyen II. Hadrián személyes képviselői elnököltek. A résztvevők megsemmisítették a 867. évi Photiosz-féle zsinat határozatait, aláírták a „*liber satisfacionis*”-t, de a pápa balkáni jogigényének elismertetésére, nem került sor. Sőt, a pápai tétovázással elégedetlen Borisz kán a zsinat elé terjesztette kívánságát az autonóm bolgár egyházzal kapcsolatosan, amit a bizánciak alaposan kiaknáztak. A rafináltan megszervezett, ún. „pótzsinaton” (870. március) a pápa ellen hergelt keleti főpapok elvetették a római törekvéseket, az új bolgár egyházat Bizánc alá rendelték. Ignatiosz pátriárka most már nem habozva különleges jogokkal felruházott érseket szentelt Bulgária élére tíz püspökkel.²⁶ Borisz véglegesen Bizánchoz csatlakozott, Formosust és társait elbocsátotta: Illyricum Róma számára elveszett.²⁷ Erre a megfellebezhetetlen végzésre a pápának csak egy reakciója lehetett: a császári alapítású Bizánc ellenében és a sikeres rivalizálás érdekében az exponált területen feléleszteni egy „apostoli alapítású” egyházat, amely egyedül Szent Péter székének tartozik engedelmességgel.

Ekkor kerül ismét a köztudatba egy név, Szent Andronicus neve, akiről szláv nyelvű életrata a következőket mondja: „A szent apostol, Andronicus, a hetven kiválasztott tanítvány körébe tartozik; Krisztushoz korábban csatlakozott, mint Szent Pál apostol, akinek történetesen rokona volt, ahogyan erről Pál apostol tanúbizonyságot tesz a Rómaiakhoz írott levélben mondván: »Köszöntsétek csókkal rokonaimat és fogolytársaimat, Andronicust és Juniát, akiket az apostolok körében nagyra becsülnek, s akik Krisztusban előbb hittek, mint én.«²⁸

Szent Andronicus Pannonia püspöke volt; de nem valamely város

²⁵ Foss–Magdalino: i. m. 85.

²⁶ Magyar: i. m. 839–861.

²⁷ Szántó: i. m. 1:302–303.

²⁸ Rm 16,7.

vagy ország igehirdetője és tanítója volt ő, hanem az egész világot tanította; különféle országokba utazott, mindenütt Krisztus nevét hirdetve és az ördög cselszövéseit legyőzve. Minden igehirdető munkájában társa volt a megdicsőült Junia.

Andronicus Juniával Krisztus dicsőségéért halt meg, azért, hogy sokakat elvezessen az igaz Isten megismeréséhez. Való igaz, hogy Andronicus Juniával hirdetve az ígét számos bálványszentélyt lerombolt, és ezek helyébe keresztény templomokat emelt kiűzve mindenütt a tisztátalan lelkeket az emberekből és a beteget, nyavalyásokat gyógyítva. Amikor azonban Szent Andronicus és Junia minden ember közös sorsában osztozva halálukhoz közeledtek, akkor az Úr apostoli koronával és a mártírium elnyerésével tüntette ki őket, mivel sokat szenvedtek a pogányoktól. Tiszteletreméltó tetemeik sok más egyéb szent vértanú testével együtt a barbakánnál (Jevgenyijben?) letek nyugalomra. Ezekről a tetemekről különleges isteni kinyilatkoztatás alapján szereztek tudomást a keresztények, ahogyan erről részletesen is szó van a február 22-i dátum alatt lévő elbeszélésben.”²⁹

Ezekből az adatokból vajon valószínűsíthető-e valami is?

Lukács evangéliuma szerint a 12 apostol meghívása után Jézus további 70 (bizonyos redakciókban 72) tanítványt választott, akiket maga előtt küldött, hogy érkeztét hírül vigyék.³⁰ Ezeket név szerint nem ismerjük, csak a keresztény hagyományból következtethetünk személyükre.

Szent Pál ezt írja saját küldetéséről: „bejártam az egész vidéket Jeruzsálemtől Illíriáig, és hirdettem Krisztus evangéliumát”.³¹ Ugyan ebben a levélben szólt – mint idéztük – rokonairól és fogolytársairól: Andronicusról és Juniáról. Mivel e kettős nem szerepel az apostolok között, a hagyomány – értelemszerűen – a 70 tanítvány körébe sorolta őket. Az Apostolok cselekedetei részletes beszámolót ad Pál macedóni-

²⁹ Zs. 9:543–545.

³⁰ Lc 6,12–16, 10,1–20.

³¹ Rm 15,19.

ai térítőúttjáról³², de a mű befejezetlen, így többek között az apostol illírasi cselekedeteiről sem ír.³³ A Római levél keletkezésekor (58 körül) az említettek még Rómában tartózkodtak, de nem lehetetlen, hogy a Nero-féle keresztényüldözés idején (64-ben) Illíriába menekültek. Pál élettörténetét is nagyjából eddig tudjuk követni, elképzelhető tehát, hogy mártírhaláláig (67-ben) ismét megfordult Illyricumban, s az itt megszervezett egyház élére Andronicus személyében vezetőt is állított³⁴, akit talán hite és neve is (jelentése: „a győzelem embere”, „harcos”) erre predesztinált.³⁵

Andronicus tehát egy lehetett – a hagyomány szerint – Krisztus hetven tanítványából, aki a római birodalomban járva pogányokat térített, „az igaz hitet és az élet ígét hirdette a test élvezetei ellenében”. Benjámín törzsből származhatott, mert Pál cognatusának mondja. Pállal együtt raboskodott, majd Rómába került, de még az apostol életében Pannoniában (minden bizonnyal Sirmiumban) püspökké emelték.³⁶

A rómaiak a meghódított észak- és nyugat-balkáni területeket Illyricum néven önálló provinciává szervezték, majd két részre tagolták, Illyricum superiusra és Illyricum inferiusra.³⁷ A 69. év eseményeiről írva Tacitus egyértelművé teszi, hogy Illyricum nagyobb területi egység, amelybe beleértik Dalmáciát, Mœsiát és Pannoniát is³⁸, Szokratesz egyházatya is úgy tudja, hogy Sirmium illyricumi város.³⁹

Origenész egyházatya – aki talán először gondolta következetesen végig, hogy az apostoloknak az evangéliumot az egész emberiség számára kellett hirdetniük⁴⁰, és megkísérelte nyomon követni, miképp

³² Act 16, 9–40; 18, 55; 19, 21–22; 20, 1–3.

³³ Pözl: i. m. 36–37, 60–62.

³⁴ AA. SS. 17:4; Gáspár: i. m. 17.

³⁵ Babits: i. m. 19; Elexander's: i. m. 565.

³⁶ AA. SS. 17:1,4; a cognatus más értelmezése: Origenész, Migne: i. m. 14:1281.

³⁷ Zacharia 53.; Pavan 1994. 365.

³⁸ Hist. 1:76.; 1:2.

³⁹ Bán 1984: i. m. 327.

⁴⁰ Mt 28,19.

terjesztették ki igehirdetésüket „a földkerekség egészére” – elmondja, hogy Pál feladata volt Jeruzsálemtől Illyricumig az ige hirdetése; Macedónia és Illyricum vidékein, melyeken ő előtte soha nem prédikáltak Krisztusról, nem hagyott ki egyetlen helyet sem, ahol téríthetett, és mindenütt jeleket és csodákat művelt a Szentlélek erejéből.⁴¹ Amikor Pál fogságáról ír, kitér fogolytársaira, így Andronicusra és Juniára is, akikről ő is megállapítja, hogy Krisztus 70 tanítványa közé tartoztak.⁴² (Nem lehet közömbös számunkra, hogy a „concaptivos” szó magyarázatára felhozott bibliai párhuzam a Nabuchodonosor által tüzes kemencébe vettetett három zsidó fiú – Ananias, Azarias és Misael, akiknek himnuszát majd Szent Gellért elemzi behatóan – története Dániel könyvéből.⁴³

Egyháztörténetében Euszebiosz is gyakran felemlégeti, hogy Pál Jeruzsálemből Illyricumba utazott, Krisztus evangéliumát hirdette, s egyházakat alapított.⁴⁴ Joannész Khrüszosztomosz részletesen taglalja Pál és Barnabás balkáni térítését, de az illyricumi tevékenységét sem itt, sem másutt nem részletezi.⁴⁵ Amikor Pálnak Andronicusra tett utalásáról azt mondta, hogy „ez jelentős korona (*ho mégisztosz sztéphanosz*), hatalmas kinyilatkoztatás”⁴⁶ valószínűleg alapot adott arra, hogy őt mártíriummal koronázzanak, azaz vértanúnak tekintsék.

Sirmium Illyricum fővárosának számított, az üldözések idején számos keresztényt (70-nél többet) végeztek itt ki⁴⁷, tehát igen valószínű, hogy Krisztus helyi híveit már a korai időben püspök irányította. Szinte az utolsónak kivégzettek között említik Szent Irenaeus helyi püspököt is (304. április 6-án).⁴⁸ Érthető, hogy az egyház legalizálását követően hamarosan érsek illetve metropolita kerül a császárokat is

⁴¹ Migne: i. m. 12. 91, 14. 1271, 13. 1269.

⁴² Migne: i. m. 13. 1269.

⁴³ Migne: i. m. 14. 1280.

⁴⁴ Bán 1983: i. m. 81, 95–96, 272.

⁴⁵ Migne: i. m. 60. 245–252, 295–320, 60. 398, 656.

⁴⁶ Migne: i. m. 60. 669.

⁴⁷ Pavan 1992: i. m. 20–23.

⁴⁸ Vanyó: i. m. 217–220.

gyakran vendégül látó város élére.⁴⁹ A keresztény tanítások elterjedt ismeretét bizonyítja az is, hogy komoly táptalaja volt itt a hitvitáknak és az ariánus eretnenségnek.⁵⁰

Ekkor már Andronicus emlékét körüllegte a fama sanctitatis, földi martadványait Honorius és Arcadius császársága idején (395–408 között) lelték fel, és vitték be Konstantinápolyba. (Életirata szerint maga a szent nyilatkozta ki egy jámbor szerzetesnek – Nikolaosz Kalligraphosznak – azt a helyet, ahol a szent mártírok nyugodtak.⁵¹ Kultusza ettől az időtől a bizánci érdekszférában töretlen. A különféle görög és keleti menologionokban és synaxarionokban Andronicus neve a tanítványok sorában legtöbbször a 17–21. helyek valamelyikén szerepel⁵², s csak ritkán – ekkor rendszerint Juniától követve – a 31–43. helyek egyikén.⁵³

Bizonyos feltételezések szerint Szent Andronicus kultuszát a szláv-ság körében Konstantin és Metód honosította meg. Tény, számos korai szláv egyházi kalendárium említi május 17-én Andronicus apostol ünnepét, gyakran azt is megjegyvezve, hogy egy a 70 tanítványból⁵⁴, de előfordul mártírtársaival együtt említve július 30-án⁵⁵, és többen mások feljegyezték inventiójának napját, február 22-ét is.⁵⁶ A római egyház viszont szentjei jegyzékeiben és actáiban nem említi.

Az a Szent Pál iránti kiemelt tisztelet, amelyről a Cirill-legenda tanúskodik, érzékelteti, hogy a kiváló férfiak nagyon is tisztában voltak missziós küldetésük jelentőségével.

„A pápa – olvassuk a legendában – átvévén a szláv könyveket,

⁴⁹ Gyárfás: i. m. 20–23.

⁵⁰ Alföldi: i. m. 40–45.

⁵¹ Zs. 6:401–402, 11:662–666.

⁵² Schermann: i. m. 166, 302, 312.

⁵³ Uo. 309, 319.

⁵⁴ AA. SS. 59:130, 332, 343, 346, 362. stb. – életirata azt is tudni véli, hogy pannóniai püspök volt; a kiadója pedig megjegyzi, hogy egyházi székhelye Sirmium lehetett. Vö. Zs. 9:543–544.

⁵⁵ AA. SS. 59:190. – legendájukat lásd Zs. 11:663–667.

⁵⁶ AA. SS. 59:78, 342, 344, 353. – lásd még: Zs. 6:401–402.

megszentelte, majd elhelyezte őket Szűz Mária templomában (Santa Maria ad Prasepe vagy Santa Maria Maggiore), melyet Phatnének neveznek, és elénekelték felettük a szent liturgiát.

Majd a pápa meghagyta Formosus és Gauderich püspököknek, hogy szenteljék fel a szláv tanítványokat.

Miután felszenteltettek, tüstént énekelni kezdték a szláv nyelvű liturgiát Szent Péter apostol templomában, másnap pedig Szent Petronella templomában, harmadnap a Szent András-templomban és végül a nemzetek apostolának templomában, a Szent Pál-templomban énekeltek. Egész éjszakán át énekeltek, szláv nyelven magasztalva az Urat, s reggel Arsenius püspöknek, a hét püspök egyikének és Anasthasius Bibliothecariusnak segédletével még egyszer elénekelték a liturgiát Pál apostol szent sírja fölött.”⁵⁷

Mint köztudott, Konstantin súlyos betegen szerzetbe lépett Rómában, felvette a Cirill nevet, majd hamarosan meghalt. A püspökké szentelt Metód tanítványaival visszatért működési területére.

Mivel a szlávok nagy apostolai jól ismerték, s valószínűleg ismerették is az avar hódítás előtti pannóniai egyházi állapotokat és az alapító szent legendáját, a Rómából visszatérő Metód csalódást keltett. Bár a legendákban itt némi időrendi zavar mutatkozik, feltehető, hogy már eleve azzal a kérelemmel indították útjukra a morva vezérek a testvéreket, hogy – hivatkozva az előzményekre – autonóm egyházat és érsekséget nyerjenek⁵⁸, – ami végül nem történt meg. Ez lehetett az oka, hogy bár „Kocel nagy tisztelettel fogadta őt, majd húsz tiszteletreméltó férfiúval ismét elküldte a pápához, hogy felszentelje pannóniai püspökké és behelyezze Szent Andronicus apostolnak, a hetvenek egyikének székébe”.⁵⁹ Ennek a széknek a betöltése pedig egy „apostoli” alapítású egyház újjászervezését jelentette Sirmium székhellyel, joghatóságát pedig kiterjesztve a morvák országaira és minden szlávok lakta területre.⁶⁰

⁵⁷ Pannoniai legendák 73.

⁵⁸ Pannoniai legendák 98.

⁵⁹ Pannoniai legendák 95.

⁶⁰ Pannoniai legendák 93, 98, 101–102.

Várható volt, hogy amikor a pannóniai egyház újjászervezése ismét napirendre kerül, a terület fennhatóságáért kemény rivalizálás tör ki az egykori érsekségek jogutódai között. A fent említett pápai szándék, amely végeredményben a balkáni hegemonia visszaszerzését és a bolgároknak a római kereszténységhez való visszatérítését is célozta, a német papság konok ellenállásával találkozott, akik nem átalították még Metódot is elfogni s börtönbe vetni, a pápához pedig fellebbezést írtak ellene⁶¹, és végül csak a pápai kiátkozás szigorú beígérését követően voltak hajlandók kényszeredetten szabadlábra helyezni. A Damoklész-kard, a vallási és egyházi ürügyekkel indokolt támadás és leigázás veszélye ott lebegett továbbra is Szvatopluk feje felett, aki először beleegyezett Metód terveibe, majd gyakorlatának korlátozásába, de halála után tanítványait a szláv liturgiával együtt száműzte országából. Mielőtt azonban a szirmiumi pannon érsekséget hivatalosan is felszámolhatták volna, megjelentek a Kárpát-medencében a pogány magyarok, elfoglalták és alávetették Metód egykori egyházmegyéjének szinte teljes területét, s ezzel a hivatalos egyházi működést és hitéletet közel egy évszázadra lehetetlenné tették.⁶²

A pápaság továbbra sem mondott le hajdani balkáni érdekszférájáról – így pl. számunkra is fontos előkép, hogy a horvát királynak, Tomislavnak (910–928) X. János pápa koronát küldött –, ám a pannóniai egyházzal kapcsolatos koncepciók csak a magyarok megtérítésének lehetőségével éledtek újjá.

A *renovatio imperii Romanorum* programja tételelesen ugyan csak III. Ottó uralma idején fogalmazódik meg, de maga a törekvés nyilvánvalóan jelentkezik az Ottók uralmának kezdetétől.

Már I. Ottó Nagy Károly örökösének tartva magát Aachenben lépett trónra, a nejeének jegyajándékkul adta Magdeburgot, ahol óriási építkezésbe kezdett, „második Rómának” nevezette. A magasabb méltóságokba rokonságát ültette, majd – miután ez családi lázongásokhoz vezetett, nem riadva vissza még a templomok menedékjogát is sértő

⁶¹ MHK 301–313.

⁶² Vö. még: Schütz: i. m. 417–419.

testvérgyilkosságtól sem – az egyházi előljárókra támaszkodott, hatalmas birtokadományokhoz juttatta őket, s cserébe elvárta tőlük a feltétlen politikai és katonai támogatást még egyházi döntések esetén is.

A császári méltóság megszerzése érdekében kinyújtotta kezét az itáliai koronáért, előbb fegyverre kelt, majd elvette Lothar özvegyét. Rómába a *via triumphalis*on vonult be, elvárta, hogy az előkelők lábcsókra járuljanak elé. Propagandagépezete tökéletesen működött. Már 955-ben, a magyarok feletti győzelme után, a Lech-mezőn katonáival Imperator Augustusként ünnepeltette magát⁶³, és rendelést adott egy reichenai ötvösműhelynek császári koronája elkészítésére. Hrowwita szerzetesnő e címmel szedte versbe dicsőségét: *Gesta Oddonis Casaris Augusti*. Liudprand cremonai püspök később tettei igazolására dokumentumot szerkesztett (*Historia Ottonis*). Pápát tett le és pápát állított. A csúcs pedig kétségtelenül 962. február 2-a, amikor császárrá koronáztatta magát. Véres háborút indított, hogy fiának a bizánci császári családból szerezzen feleséget, s így ismertesse el ott is rangját. Az egykori imperium helyreállítását célzó jogigényként az infidelitas szokványos büntetésével végeztette ki az ellene lázadókat (pl. Thankmar híveit, a kalandozó magyar vezéreket, a római katonai körzetek parancsnokait stb.), azaz felkötötte őket. Szentül meg volt győződve, hogy Daniel 7. könyvének jövendölése reá vonatkozik, ő hivatott az antik birodalomnak a feltámasztására, amelyben Isten egyháza világaluralmat nyer. (Erre a jövendölésre rímel a talán néhány évtizeddel korábban keletkezett monda a tíz erős pannóniai királyról, majd a közülük kiváló egyről, amely egy kései írásból⁶⁴ kikövetkeztethető.)

A korábbi társcsászár (967) II. Ottó bizánci feleséggel az oldalán (972) lépett apja örökébe (973), és már az Imperator Augustus Romanorum címet viselte, anyja pedig intézkedéseit Imperatrix Augustaként írta alá. II. Ottó kifejezetten sikertelen hadvezér, de vereségei után is gyakran úgy dicsőítik, mintha diadalt aratott volna.

⁶³ Gombos: i. m. 2664.

⁶⁴ DEO 22.

Érthető tehát, hogy III. Ottóba piciny gyermekkorától császárné nagyanyja és bizánci császárléány anyja (*Theophanu divina gratia Imperatrix*) belenevelik az egységes keresztény imperium megteremtésének kötelezettségét. Ezt sugallja neki barátja, Szent Adalbert is, s fogalmazza programmá nevelője, Gerbert d’ Aurillac. E cél érdekében járta Itáliát, rokonát, Brúnót pápává emelte (V. Gergely), majd a fellépő ellenpápát, XVI. Jánost (azaz Philogathoszt, aki saját keresztapja, anyjának pedig szeretője volt) még Szent Nílus átkait is kiváltó kegyetlenséggel likvidáltatta. Kérlelhetetlen dühében felakasztatta 12 hívével együtt az ellene lázadó Crescentiust, akinek így megözvegyített felesége ágyában tudott csak feloldódni. Amikor V. Gergelyt megmérgezték, azonnal kinevezte Gerbertet pápává, aki ekkor a II. Szilveszter nevet vette fel. Szent Adalbert halálhírének vétele után a kereszténység egyetemes eszméjétől áthatva lóhalálában nyargalt Gnieznóba, de útja végül a lengyel egyház kiválását eredményezte a német egyházi szervezetből. Fényűző palotát építtetett az Aventinuson, később antik méltóságokat kreált udvarában, és II. Baszileiosz császár leányát, Zoét kérte feleségül.

Úzte, hajtotta a teljesítménykényszer, sikereit is kudarcnak érezte a nagy terv árnyékában. Kiszámíthatatlansága, hóbortnak tűnő lépései miatt egyre sűrűsödött körülötte a levegő, lassan nemcsak az itáliaiak, de saját népe is ellene fordult. Ebben a helyzetben a tanácsalanná vált, exaltált ifjú az 1000. év egy éjszakáján feltörette Nagy Károly sírját, maga szállt le egy fáklyával a sírboltba, s a mumifikálódott elődről levéve arany keresztjét és nyakláncát, magához véve egyik fogát – mintegy keresztény (és pogány) megerősítést remélve így a néhai császártól – tért vissza onnan. De már ez sem segített: híveitől magára hagyva beleroppant terhébe. (1002. január 23.)⁶⁵

Nagyon valószínű tehát, hogy ebben a hatalmi törekvésben, a pannóniai egyházzal kapcsolatosan is a Nagy Károly-kori állapot volt az irányadó, amikor a Duna–Dráva–Rába köze a salzburgi érsekség jogha-

⁶⁵ Fischer-Fabian: i. m. 24. skk..

tósága alá tartozott, a Rábától nyugatra a passauai püspököt uralták, míg a Drávától délre az aquileiai pátriárka fennhatósága érvényesült.⁶⁶

Amikor I. Ottó Regensburgban felkötötte a kalandozó magyar vezéreket, ezzel kinyilvánította igényét Pannoniára is, azaz az egykori „terra Avarorum et Hunorum”-ra, amelyen ekkor már bizonyosan az egész magyar szállásterületet értették. Nem véletlenül fogta el tehát 963-ban Capuánál a pápa által a magyarok kérésére felszentelt egyházfőt, Zacheust, aki még a következő esztendőben sem volt képes működési területére utazni, hanem a páviai zsinaton időzött. A Szentszék elképzeléseivel szemben a birodalmi egyház tervét részesítette előnyben, azaz minden eszközzel támogatta rokonának, a rendkívül ambiciózus és szerfelett nagyravágyó Piligrim passauai püspöknek grandiózus elképzelését a ára is kiterjedő joghatóságú antik lauricum (lorchi) érsekség újjászervezését illetően. A Szentszék azonban sem ezt a szándékot, sem a salzburgi egyház fennhatóságának „Pannoniára” történő kiterjesztését nem támogatta.

Piligrim leveleinek ismeretében kérdések tömege merülhet fel mind a magyarságnak a korabeli kereszténységhez fűződő kapcsolatait, mind a terület korábbi egyházi fennhatóságának emlékét illetően. Lehet, hogy a magyarság vallási türelme rendkívüli volt: nem avatkozott be a hivatalos egyházszervezet nélküli őslakosság hitéletébe? Az sem véletlen, hogy a keresztény hitélet magyar szókinccse szláv és török eredetű vagy azokból eredeztethető tükörfordítások? Elképzelhető, hogy amikor Piligrim püspök a magyarok megtérő népéről (*a neophita Ungarorum gente*) szólva a szlávok más tartományainak (*alie Sclavorum provincia*) a hitre való hajlandóságáról regél⁶⁷, ez utóbbiakon nem kifejezetten szláv ajkú népeket, hanem csak egyszerűen szolgarendűeket (vö. der Sklave) ért? Megélhették-e Metód híveinek leszármazottai a magyar egyházszervezet kiépülését? Maradt-e egyáltalán valamiféle emléke itt Szent Pál illíriai térítésének, Andronicus püspökségének, Metód pannóniai egyházának?

⁶⁶ Hermann: i. m. 103.

⁶⁷ Enchiridion 57–58.

A rendkívül szegényes források legalább is nem zárják ki annak feltételezését, hogy sok mindenről tudhattak akkoriban a Kárpát-medencében. Elgondolkodtató az, hogy miközben István neje révén látzólag a német-római császár elkötelezettje, feltehetőleg germán térítők tömege munkál – ha hitelt adunk Piligrim jelentésének – a magyarok megtérítésén, amikor a császár rokonai és barátai ülnek a pápai széken, akiknek a birodalmi eszmét kellene támogatni, a magyar fejedelem – mint hajdan Tomislav – a Szentszéktől kér és nyer koronát. Egyházi szervezetének élére érseket állítanak Esztergom székhellyel, azon a Duna-balparti területen, ahol korábban Metódnak suffraganeus püspöksége volt (ez Nyitra vidéke; megjegyzendő, hogy Sirmium nincs magyar kézen), és – ha Hartviknak hinni lehet⁶⁸ – az apostoli jelző az ország királyának és egyházának kijár, ami ha közvetve is, de a laurium ellenében a sirmiumi pannon egyház újjászervezését favorizálja, azét az egyházét, amelynek legendás megteremtője Andronicus apostoli férfiú volt.

Szent István törvénykönyvében elmondja, vannak olyan személyek, „akik meggondolatlanul azt állítják, hogy nincs szükség egyházi vagyonra”.⁶⁹ Jóllehet e szövegrészről szóról szóra a 847. évi mainzi zsinat határozataiból másolták⁷⁰, talán nem argumentum ad crinem pertractum feltevésünk, hogy ezt az átvételt vélekedésével kiválthatta a helyi eredetű papság is, ugyanis köztudott, hogy Konstantin és Metód sem a kazár kagántól, sem a szlávok fejedelmeitől nem fogadtak el semmiféle értéket és ajándékot, hanem csupán a (keresztény) foglyok szabadon bocsátását kérték.⁷¹

Tudjuk azt is, hogy a kiváló teológus, Szent Gellért külön tanulmányt szentelt a Szentháromság értelmezésének (*De divino patrimonio*),⁷² amely elveszett vagy lappang. Fennmaradt művében is érinti e témát,

⁶⁸ SRH 2:412–414.

⁶⁹ Závodszy: i. m. 142.

⁷⁰ Závodszy: i. m. 15–16.

⁷¹ Pannoniai legendák 55–56, 66.

⁷² Vö. Deliberario 142v–143 r.

de nagyon körültekintően és tapintatosan taglalva a kérdést. Bár ismeri és vallja a Szentlélek eredetével kapcsolatos „Filioque” álláspontot,⁷³ mégis tanításában Szent Ambrosiusra hagyatkozik⁷⁴, s nem az e témában exponáltabb Szent Ágostonra, akit mindemellett tisztel és olykor idéz is. Mint ismert, a „Filioque” befoglalása az Apostoli Symbolumba német nyelvterületen alakult ki és honosodott meg, Gellért e lépését tehát vehetnénk valamiféle németellenesség jelentkezésének is. De éppen, mert e szókapcsolat adáz vitákat eredményezett és eredményezhetett, aligha ezért óvatoskodik. Valószínűbb, hogy a hazai pápssággal akarta a konfrontációt kerülni. Megszívlelendő ugyanis, amit a hazánkban is jelentkező balkáni eretnekség térnyeréséről mond: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Metód híveinek (*suffragantes Methodianistæ*) segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön.”⁷⁵ Tehát nem Metód hívei az eretnekek, de valamilyen közvetett módon (liturgia? nyelv?) közük lehet a bogumilok magyarországi térnyeréséhez. Gellért tehát tudott Metód működésének nyomairól, de vajon tudott-e a korábbi térítésről? Azt hiszem, igen.

Megerősíti e feltételezést maga Gellért, aki szintén idézi a Rómaiakhoz írott levél vonatkozó részét⁷⁶, de nála a vulgáta *„usque ad Illyricum”* helyzetmegjelölés helyett *„usque in Illyricum”* szerepel⁷⁷, ami bizonyos nyomatékosítólag hat arra nézvést, hogy szerinte Pál az egész Illyricumban hirdette az igét.

A hagyomány megőrizte annak emlékét, hogy Gellért kiváló hitshónok volt, sőt egyes életírói azt is tudni vélték, hogy szentbeszédgyűjteményeket állított össze.⁷⁸ Egy homília-gyűjtemény, amelyben neki tulajdonított beszéd is van, megőrizte az esztendő jeles napjaira írott prédikációinak bevezető mondatait. Íme:

⁷³ Deliberatio 159v.

⁷⁴ Deliberatio 160v.

⁷⁵ Deliberatio 46v.

⁷⁶ Rm 15, 17–24.

⁷⁷ Deliberatio 82r.

⁷⁸ Batthyán: i. m. VII–XI.

„Tudja meg mindenki, aki e könyvben olvasgat: elkerülhetetlen szükség okából fogtam hozzá, hogy az egyházatyák nyomán az isteni teológia misztériumait megvizsgáljam és elmélkedjem felettük, majd írásba foglalva, Krisztus kegyelmével fussam át azokat. Ezenkívül a könyvek csaknem teljes hiányában engem – akit Pannoniának a bese-nyők határaival érintkező végvidékeire, pogányok közé, akiknek a vértanúk ideje előtt soha Isten dicsőséges igéjét nem hirdették, ugyanezen tartomány legkeresztényibb királya, István, püspökké nevezett ki – szent és együgyű férfiak szólítottak fel, hogy az apostoli levelekben és az evangéliumokban való épülés, és az új egyház előrehaladásának okából írjak, hogy az ünnepnapokat ne töltsék az isteni ige nyeresége és fényeskedése nélkül. Így felszólíttatván kettős okból, tudniillik az engedelmesség és a hitvallás okából, annak ajándékából és kegyelméből, aki nélkül semmit nem lennénk képesek cselekedni, hozzáfogtam, hogy szilárd étel helyett legalább tejet szophasson táplálójától a legzsengebb népesség.

Kérem tehát, hogy bocsássanak meg nekem, a vakmerőnek, imádkozzanak érettem, a kötelességvállalóért, s zengjenek dicsőítő éneket az Úrnak. Azokat pedig, akik e könyvet olvassák, méltóztassék a Mindenható Isten megoltalmazni minden gonosztól. Amen.”⁷⁹

Egyrészt a megfogalmazásból visszacsengenek Origenész Szent Pálról írott gondolatai⁸⁰, másrészt – ami fontosabb – Gellért tudja, hogy itt nem, de ebből következően a szomszédos területeken „a vértanúk ideje előtt”, azaz az apostolok idejében hirdették „Isten dicsőséges igéjét”. Vagyis tisztában volt azzal, hogy milyen hiedelmek éltek a saját kora görög és szláv egyházaiban Pál apostol illyricumi térítőútjával és Szent Andronicus sirmiumi püspökségével kapcsolatban. (Véleményünk szerint a „vértanúk ideje előtt” szavakkal szándékosan írja körül az „apostolok korát”, hogy ezzel élet vegye az „apostoli alapítás”-ból az adott időpontban számára a fentiek miatt kínessá válható konzekvenciáknak.)

⁷⁹ Heinzer: i. m. 7.

⁸⁰ Migne: i. m. 14:1271.

Ám, ha ezeket Gellért püspök tudhatta, már pedig tudta, akkor nem lehetett titok mások előtt sem. Ezek a tények pedig annak megfontolására készítetnek, hogy vajon a Szentszék politikájában az éppen uralkodó pápa származása, személyes kapcsolatai voltak-e meghatározóak, avagy nem? Számunkra a fentiek alapján egyértelműnek tűnik a nem. Az sem valószínű, hogy István a birodalmi egyházi törekvéseket szimpátiával szemlélte volna. A magyarországi egyházi szervezet azért nevezhető tehát apostolinak, mert a Szent Pál és Szent Andronicus alapította sirmiumi egyház jogutóda. Amikor tehát az Aba Sámuelettől zsákmányolt királyi felségjelvényeket III. Henrik, aki jól ismerte eredetüket és ebből fakadó szimbolikájukat, (mielőtt a saját hűbéri jelképeit az országra erőszakolta volna) „oda küldte vissza, ahonnan származtak”, azaz Rómába⁸¹, egyben azt is valószínűsítette számunkra, hogy a magyar királyság és egyháza a Szentszéknek a IX–X. században jól kidolgozott hatalmi elképzelései és tervei felelevenítésével kapta meg a függetlensége zálogát is jelentő ideológiai támaszt, hogy kivédhesse mind Bizánc, mind a Német-római Császárság alávetési törekvéseit.

IRODALOM

- AA. SS. = *Acta Sanctorum*. T. 17. Parisiis et Romæ, 1846.; T. 59. Uo. 1843.
- ALFÖLDI ANDRÁS: *Magyarország népei és a római birodalom*. Budapest, 1934.
- BAÁN ISTVÁN (ed.): *Euszebiosz egyháztörténete*. Budapest, 1983.
- BAÁN ISTVÁN: *Szókratész egyháztörténete*. Budapest, 1984.
- BABITS ANTAL (szerk.): *Bibliai nevek és fogalmak*. Budapest, 1988.
- Bathhyan = BATHYAN, IGNATIUS DE: *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta, et acta*. Albo-Carolinæ, 1790.
- BROWN, PETER: *A szentkultusz*. Budapest, 1993.
- Deliberatio = *Deliberatio Gerardi Moresenæ æcclesiæ episcopi Sypra hymnum Trium perorum Ad isingrimum liberalem*. Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 6211.

⁸¹ Szegfű: i. m. 205–206.

DEO = BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFŰ LÁSZLÓ (ed.): *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről*. (Descriptio Europa Orientalis) Acta Acad. Pad. Szegediensis, 1987–1988. 13–27.

Enchiridion = MARCZALI HENRIK: *Enchiridion Fontium Historia Hungarorum*. Budapest, 1902.

Elexander's = ELEXANDER, DAVID – ELEXANDER, PAT: *A Biblia kézikönyve*. Novi Sad, 1989.

FCD = FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis*. T. 1. Budæ, 1829.

FOSS, CLIVE – MAGDALINO, PAUL: *Róma és Bizánc*. Budapest, 1990.

FISCHER-FABIAN, S.: *A német cézárók*. Budapest, 1985.

Gombos = GOMBOS, A. F. (ed.): *Catalogus fontium historiæ Hungariæ*. Budapest, 1937–1938.

GÁLOS LÁSZLÓ: *Az egyház és a barbár népek*. Budapest, 1938.

GÁSPÁR DOROTTYA: Gondolatok a pannóniai ókereszténységről. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 5(1993). 1–2. sz. 5–21.

GYÁRFÁS I.: *Pannónia őskeresztény emlékei*. Budapest, 1889.

HEINZER, FELIX: *Neues zu Gerhard von Csanád: die Schußschrift einer Homiliensammlung*. Südost-Forschungen, 41(1982). 1–7.

HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973.

MAGYAR I. L.: A kereszténység felvétele Bulgáriában. *Századok*, 116 (1982). 839–879.

MHK = PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR (ed.): *A magyar honfoglalás kútfői*. Budapest, 1900.

MEH = GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. (2. ed.) Budapest, 1975.

Migne = MIGNE J. P. (ed.): *Patrologiæ cursus completus. Series Græca*. Parisiis, 1857–

PAVAN, MASSIMILIANO: *Romanesimo, cristianesimo immigrazioni nei territori ci. Il veltro*, 36 (1992). no. 5–6. p. 9–17.

PAVAN, M.: La a tra l'Occidente a l'Oriente. In: *La a e l'Impero Romano*. A cura di G. Hajnóczy. Roma, 1994. 365–373.

Pannóniai legendák = KOVÁTS PIROSKA, F. (ed.): *Pannóniai legendák*. Bratislava–Budapest, 1978.

PÖLZL, FRANZ: *Der Weltapostel Paulus*. Münster in Westfalen, 1914.

Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről

SCHERMANN, THEODOR: *Propheten- und Aposttollegenden nebst Jünger katalogen des Dorotheus und Werwandter Texte*. Leipzig, 1907.

SCHÜTZ ANTAL: *Szentelek élete az év minden napjára*. Budapest, 1995.

SRH = SZENTPÉTER E. (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Budapest, 1937–1938.

SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története*. I–III. Budapest, 1983–1987.

SZEGFÜ LÁSZLÓ: *A trónviszályok korának uralkodói*. Budapest, 1991.

Tacitus = BORZSÁK ISTVÁN (ed.): *Tacitus összes művei*. Budapest, 1980.

TÖRÖK JÓZSEF: *Az egyház története a korai középkorban (590–1073)*. Budapest, 1984.

VANYÓ LÁSZLÓ (ed.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. Budapest, 1984

Závodszy = ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.

Zs. = *Zsityija Szyjatüh*. 6. köt. Moszkva, 1905.; 9. köt. uo. 1908.; 11. köt. uo. 1910.